

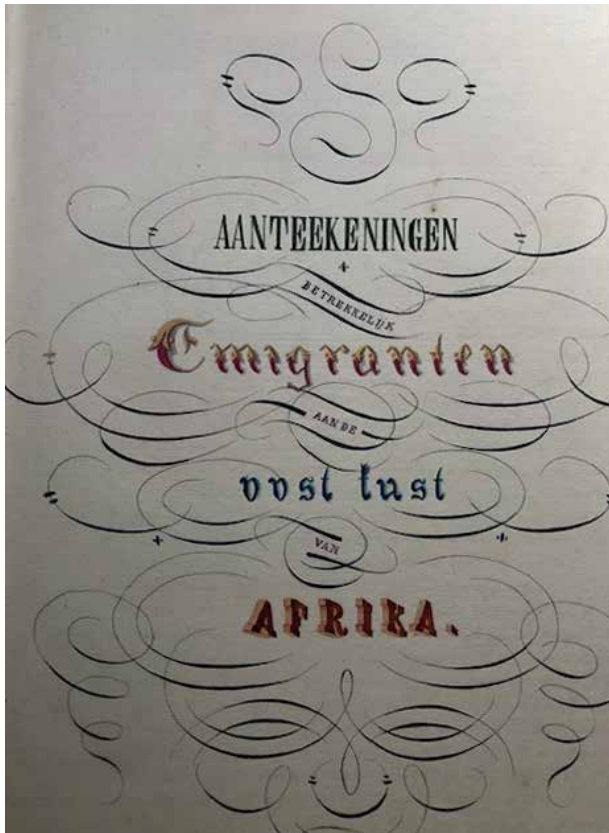
DE EMIGRANTEN AAN DE OOSTKUST VAN AFRIKA

Een verslag uit 1842

G.J. SCHUTTE

De Emigranten aan de Oostkust van Afrika

F. Roos, *Aanteekeningen betrekkelijk Emigranten aan de Oostkust van Afrika* (collectie Zuid-Afrikahuis).

De Emigranten aan de Oostkust van Afrika

*Een verslag uit 1842 over de
Voortrekkers in Natal*

DR. G.J. SCHUTTE

Hilversum
Verloren
2026

© 2026 G.J. Schutte
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 978 94 6455 177 8

De afbeeldingen op het omslag staan op de volgende pagina's in dit boek:
voorkant: p. 16; achterkant: p. 19 (boven) en p. 37 (onder).

Omslagontwerp: Tanja Stropsma, Hilversum
Opmaak: Rombus, Hilversum

This publication has been produced in accordance with the EU Deforestation Regulation (EUDR). No part of this publication may be reproduced in any form, including use for text and datamining, without written permission from the publisher.

INHOUDSOPGAVE

Verantwoording	7
1 De voorgeschiedenis	11
2 Het krachtenveld	18
3 J.A. Smellekamp	23
4 Van Natal naar Delagoabaai	30
5 Roos: een Patriotse familie	39
6 Frans Roos	46
7 De Missive van Roos	59
<i>De Emigranten aan de Oostkust van Afrika</i>	63
Personenregister	86

Verantwoording

Een tijdje geleden ontving het Zuid-Afrika Huis in Amsterdam een schrijfboek ten geschenke. Op de eerste bladzijde staat: *Aanteekeningen betrekkelijk Emigranten aan de Oostkust van Afrika* en op de volgende *Mis-sive van den Heer F. Roos, Oud Landdrost van Conguela, aan den Heer A. Smellekamp, thans te Pieter Maritz Burgh in dato 29 April 1842*, en daarna dertig bladzijden tekst in keurige klerkenhand over de oorzaken en geschiedenis van de uittocht van duizenden inwoners van de Kaapkolonie en de opbouw van een eigen, vrije samenleving in Natal aan de Oostkust van Afrika. Het is de oudste beschrijving van de geschiedenis van de Afrikaner Voortrekkerrepubliek Natalia, door één van de grondleggers.

Emigranten, zo noemden zich de ‘Hollandse Kolonisten’ die in 1835 en volgende jaren met hun vrouwen, kinderen, bedienden en vee de Engelse kolonie Kaap de Goede Hoop verlieten en het binnenland van Afrika introkken, op zoek naar een vrij bestaan. De Kaapkolonie was in 1652 gesticht en gegroeid onder de Nederlandse Verenigde Oostindische Compagnie, maar was op een paar Bataafse jaren na sinds 1795 in bezit van Engeland. Veel kolonisten waren in 1835 het Engelse bestuur meer dan zat. Zij kregen geen bescherming tegen de zwarte stammen over de grens en zwervende gekleurden in de kolonie, allerlei wetgeving ondermijnde hun leefstijl, zij wilden geen Brit worden, en bovendien was er te weinig ruimte voor de groeiende bevolking, die leefde van extensieve veeteelt. Over de grens, in de uitgestrekte velden van wat later Vrijstaat, Natal en Transvaal gingen heten, was het wel pionieren, maar er was tenminste vrijheid, kans tot ontplooiing en ruimte genoeg om in vrede te leven met de inheemse stammen. Piet Retief, leider van één van de groepen Emigranten, kwam met de Zoeloekoning Dingane (Dingaan schreef men toen) overeen om het zuidelijk deel van Natal aan de Emigranten af te staan. Nadat Retief had voldaan aan de overeengekomen voorwaarden, liet Dingane de dag na de ondertekening van het contract Retief en zijn gezelschap (een honderdtal mannen) verraderlijk afmaken en elders hun ‘lagers’ met mannen, vrouwen, kinderen en bedienden uitmoorden: honderden mensen. Maar na het overwinnen

van velerlei moeiten en tegenslagen en tegen hoge kosten, juist ook in mensenlevens in de bloedige strijd met de legers van Dingane en Ndebeleleider Mzilikazi (Moselekatse, Silkaats), vestigden de Emigranten in zuidelijk Afrika enkele vrije Boerenrepublieken.

Die uittocht of Grote Trek van enkele tienduizenden Emigranten in de twintig jaren na 1835 vormde het hart van de negentiende-eeuwse geschiedenis van zuidelijk Afrika. Hij creëerde de driehoeksverhouding Boer, Brit en Bantoe. Het Britse Rijk legde mettertijd Boer en Bantoe zijn gezag op. Het begon met het ontzeggen aan de Emigranten om een zelfstandige republiek te stichten rondom Port Natal, de deur tot de binnenlanden van zuidelijk en midden Afrika. Ondanks stevig verzet moest Natalia op 15 juli 1842 bukken voor de overmacht van het Britse imperium.

In die geschiedenis had ook Nederland een rol. Op 24 maart 1842 ankerde het Hollandse handelsschip 'Brazilie' in de baai van Port Natal. De koopman ('supercarga') van dat schip, J.A. Smellekamp, maakte kennis met de Emigranten en werd '*met veel vreugde en eerbetoning*' ontvangen.¹ De Volksraad van Natal wist dat uit de Kaapkolonie militairen onderweg waren om Port Natal te bezetten en zag in Smellekamps aanwezigheid een kans om steun te vragen van Nederland. Smellekamp nam de rol van Nederlands vertegenwoordiger graag op zich – hij stelde zelfs een contract op waarin staat dat Koning Willem II Natalia in bezit nam. Hoewel het gouvernement in Kaapstad dit stuk niet in handen kreeg, begreep het de tendens ervan, en het bezoek van de 'Brazilie' stimuleerde het Engelse optreden tegen de Voortrekkerrepubliek. Terug in Nederland deden Smellekamps verhalen een actieve belangstelling ontstaan voor de stamverwanten en hun Emigratie, het begin van de opmerkelijke plaats van Zuid-Afrika in de Nederlandse samenleving van de negentiende en twintigste eeuw.²

De wereld van die Boerenrepublieken bestaat niet meer. Zuid-Afrika is in de tijd erna fundamenteel veranderd, evenals Nederlands betrokkenheid ermee. Vanzelfsprekendheden van toen gelden niet meer, zelfs de verwoording ervan. Maar gevolgen, herinneringen en schaduwen van vroeger zijn er wel. Elke generatie moet zich verhouden tot het leven van de voorgaande generaties, maar kennis van het verleden is noodzakelijk om recht doen aan de mensen van toen en van nu. De Missive van Frans Roos – een man met een niet-gemiddelde geschiedenis en ervaring on-

1 'Herinneringe van J.H. Hattingh', in G.S. Preller, *Voortrekker-Mense* V (Kaapstad 1938) 137.

2 G.J. Schutte, *Nederland en de Afrikaners. Adhesie en aversie* (Franeker 1986).

der de Emigranten – heeft bijzondere accenten en vormt boeiende stof voor een kennismaking met een stukje vergaan verleden.

Schrijven over een voorbije wereld levert altijd het probleem op dat situaties, namen, termen, gebruiken en opvattingen verdwenen en vergeten zijn, of andere inhoud of inkleuring hebben gekregen. Om te kunnen doordringen in die vreemd geworden wereld, worden hieronder over het algemeen de toenmalige en in de literatuur bekendgebleven namen en begrippen gebruikt, zij het soms ook ‘vertaald’.

Prof.dr. G.J. Schutte
*Emeritus Hoogleraar Geschiedenis Vrije Universiteit Amsterdam
en Professor Extraordinarius Department History,
University of South Africa, Pretoria*

Voortrekkers op trekpad (tekening omstreeks 1935; collectie Zuid-Afrikahuis).

1 De voorgeschiedenis

De nederzetting die Jan van Riebeeck in opdracht van de Verenigde Oostindische Compagnie in 1652 aan de Tafelbaai stichtte, had de opdracht de passerende schepen van de Compagnie een veilige haven te bieden en schip en schepelingen op te kalefateren en drinkwater, verse groenten, vlees en brandhout mee te geven. Om aan die opdracht te kunnen voldoen, moesten landbouw en veeteelt ontwikkeld worden. De vestiging breidde zich mettertijd naar alle kanten uit. Langs de westkust en naar het noorden werd die expansie beperkt door de droge, dorre woestijnen van Namibië, de Kalahari en de Karoo. De uitbreiding naar het noordoosten was groter. In 1778, toen boeren tot op 40, 50 dagen reizen per ossenwagen ver van Kaapstad woonden, werden de Oranje- en Visrivier officieel geproclameerd tot grens tussen het koloniaal gezag en de zwarte stammen ten noordoosten ervan.¹

Het proces van expansie van de Kaapse nederzetting was niet uniek, het vond ook in andere delen van de wereld plaats: miljoenen Europeanen emigreerden naar Noord- en Zuid-Amerika, naar Australië en Nieuw-Zeeland, en trokken ook daar steeds verder het binnenland in. Niet zelden ontmoetten zij daar inheemse bewoners, met een geheel andere taal, cultuur en huidskleur. In dat grensgebied, *the Frontier*, ontstond een (gemengde) samenleving met een eigen mentaliteit en cultuur, gekenmerkt door uiteenlopende opvattingen, gedragingen en omgangsvormen, belangen en spanningen. Conflicten met de oorspronkelijke bewoners waren niet ongebruikelijk.

Een halve eeuw na 1778 waren de grensdistricten van de Kaapkolonie allang overbevolkt.² De kwaliteit van hun grond en de afstand tot de markt in Kaapstad dwongen de boeren tot extensieve boerderij. Hun schapen,

1 Monica Wilson and Leonard Thompson eds., *The Oxford History of South Africa I* (1969); Hermann Giliomee, *The Afrikaners. Biography of a People* (Charlottesville 2003); Fransjohan Pretorius red., *Geskiedenis van Suid-Afrika. Van voortye tot vandag* (Kaapstad 2012); Con de Wet, Leon Hattingh, Jan Visagie red., *Die VOC aan die Kaap 1652-1795* (Pretoria 2016).

2 Standaardwerk over de expansie van de grensboeren: P.J. van der Merwe, *Die Noordwaartse beweging van die Boere voor die Groot Trek (1770-1842)* (Den Haag 1937).

runderen, geiten, paarden en ossen vergden veel land, land dat vaak maar schrale weide bood, door warmte en droogte. Veel boeren hadden winterweiden nodig als alternatief voor het droge seizoen, maar ook die werden permanent bewoond. Al heel wat jaren waren er boeren die deze ruimte zochten over de grens. Zij trokken de Oranjerivier over, waar zij stallen en onderdak bouwden, en waar steeds meer Trekboeren permanent verbleven.³ Op jachttochten werden de vlakten verkend van wat later de Vrijstaat ging heten en zelfs de gebieden over de Vaalrivier, een enkele maal in de jaren 1820 en steeds meer in de eerste jaren na 1830.⁴ Al hun bevin- dingen waren bekend onder de grensboeren die de eerste golf van Voor- trekkers in 1835 vormden; zij gaven ook de richting aan waar anderen verder konden gaan. Die trek over de grens, het binnenland in, ging ver- der in 1835 en de jaren erna, versneld en vergroot. De Trekboeren hadden zich weliswaar feitelijk aan de Kolonie onttrokken, maar zij achtten zich nog deel van de Kolonie. Veel van de Trekboeren voegden zich vroeger of later bij de landverhuizing die veel later Grote Trek genoemd werd.⁵ Die Grote Trek van de Voortrekkers was op één punt al spoedig funda- menteel anders dan die van de Trekboeren: de Voortrekkers (zo'n vijf-, zesduizend alleen al in 1836-1838, minstens 23.000 mensen tot 1854) verkochten hun bezittingen in de Kolonie en onttrokken zich bewust aan het Engelse bestuur en zijn regelingen en bepalingen. Hun Grote Trek was een rebellie, een revolutie, zij gingen een vrij leven opbouwen in een nieuwe, onafhankelijke samenleving, drie Boerenrepublieken zelfs: Natalia, de Oranje Vrijstaat en (in de Transvaal) de Zuid-Afrikaansche Republiek. Trekboeren konden Voortrekker worden, die een fundamen- tele, politieke grens overstaken. De befaamd geworden Sarel Celliers bij- voorbeeld was een echte Voortrekker, een held, de Vader van de Geloofte (die afgelegd werd aan de avond van de slag bij Bloedrivier, later herdacht op Geloftedag). Maar hij was nog maar een paar jaren eerder een Trek- boer zonder grond, die in Transoranje woonde en de Gouverneur aan de Kaap vroeg om er Brits koloniaal gezag te vestigen. Zijn Trek had geen ideologische of politieke redenen, maar om veiligheid in zijn materieel bestaan werd hij na enige jaren Voortrekker.⁶

3 G.J.D. Duvenage, 'Wanneer het die Trichardt-trek begin?', *Historia* 8 (1963) 100-103; zoon Carolus Trichardt ging in 1829 de grens over met 33 paarden, 1200 runderen en 8000 schapen, waar grond aan de Witkei-rivier voor 99 jaren werd gehuurd van het Xhosa-opperhoofd Hintsas; zijn vader kwam eind 1833.

4 J.C. Visagie, 'n Besoek aan Mzilikazi in 1830', *Historia* 37 (1996) 9-23.

5 J.C. Visagie, 'Die fyn onderskeid tussen Voortrekkers en Trekboere', *Historia* 41, 2 (1996) 1-10.

6 P.S. de Jongh, 'Perspektiefstelling oor omstrede aangeleentheid van die Groot Trek', *Historia* 33, 2 (1988) 27-37.

Er behoorden dus tot de Voortrekkers arme mensen, landloze bijwoners, huurboeren, avonturiers zelfs, maar ook gevestigde boeren, bezitters van verscheidene boerderijen, mensen met status en gezag en posities in hun omgeving.⁷ Zij hadden allen genoeg van het Britse gezag. De grensboer was traditioneel gewend zichzelf te redden, baas op eigen *plaas*, trouw aan de eigen gebruiken, christelijke opvattingen en oudtestamentische opvattingen, de Statenbijbel. De Britten die de Kaapkolonie bestuurden hadden weinig begrip voor de Boerenbevolking. Er werden duizenden Engelsen aan de Kaap gevestigd, ambtenaren, militairen, handelaren. Londen stuurde in 1820 enkele duizenden mensen om aan de Oostkust een nieuw bestaan op te bouwen, en deed niets tegen de instroom van zwarte vluchtelingen. Maar het Gouvernement verzette zich wel vele jaren tegen expansie van de Kolonie. De grensboeren kregen geen steun tegen de instroom van zwarten maar ook niet bij de grotere en kleinere conflicten met de Xhosa aan beide zijden van de Visrivier, en evenmin tegen de diefstal van vee en andere zaken door zwervende Hottentotten en zwarten – erger was nog, vonden de Boeren, dat de overheid steeds de kant koos van de gekleurden tegen hen. Het Engelse bestuur maakte ook de financiële positie van de Boeren onzeker door hun eigendomsrechten te ondermijnen (de belasting op grondbezit die zij hieven was hoger dan het stelsel van leningplaatsen van voorheen, en de administratie onduidelijk). Ook had het de juridische en sociale positie van de gekleurde bevolking versterkt, waardoor de oude, bestaande verhoudingen en gedragingen aangetast werden en de arbeidsverhoudingen onder druk gezet. De Engelsen verscherpten die nog meer door de slavernij op te heffen (1834), tegen feitelijk geringe financiële vergoeding. En men vreesde de gevolgen ervan: na vrijstelling trokken vrijgelatenen steeds naar de dorpen en vergrootten daar de aantallen arme vrije gekleurden, en de overheidsdiscipline was volgens de Boeren te gering. De opheffing van de slavernij als zodanig was echter geen directe aanleiding om te gaan trekken, er waren bovendien relatief weinig slaven in de grensdistricten en de definitieve verplichte dienstverlening door vrijgestelde slaven eindigde pas in 1838.⁸ De koloniale exploitatie, de afhankelijkheid van Londen, de verengelsing (taal,

7 C.F.J. Muller, *Die oorsprong van die Groot Trek* (Pretoria 1988) 184-196.

8 Muller, *Oorsprong*, 257 weerlegt de stelling dat de opheffing van de slavernij de aanleiding van de Grote Trek was. Het werd bevestigd van Gideon Joubert, die als officieel vertegenwoordiger van Kaapstad in 1838 onder de Voortrekkers in Natal en Transoranje zonder veel moeite hun slaven meenam terug naar de Kolonie: 'Herinneringen van J.H. Hattingh Sr', 120 en C. Venter, 'Die Voortrekkers en die omgeboekte slawe wat die Groot Trek meegeemaak het, 1835-1838', *Historia* 36, 1 (1991) 14-29.

bestuur) werden alom aan de Kaap gevoeld, maar de financiële onzekerheid en persoonlijke onveiligheid drukten vooral op de Boeren in de oostgrensgebieden – dan maar liever lot en toekomst in eigen hand nemen, meenden velen van hen. Niet Trekboeren noemden zij zich, maar Emigranten, Uitgewekenen, hun trek was een Emigratie, Uittocht, Exodus uit het land van hun onderdrukking, een reis naar een nieuw land. Enkel namen het letterlijk: Jerusalemgangers wisten zij zich, mensen op zoek naar een geheel Nieuwe Republiek, in het Heilig Land.⁹ Een geestgesteldheid en ideaal die her en der velen in die eeuw en daarna houvast hebben gegeven.

De Emigranten trokken in groepen en groepjes. Zij staken de Oranjerivier over (langs de Oostkust woonden Xhosa, Thembu, Pondo en Bhaca-stammen die hen de doorgang versperden) en verspreidden zich door het binnenland, de velden van Transoranje (die later de Vrijstaat zouden vormen) en sommigen reden verder.¹⁰ De eerste twee groepen Voortrekkers trokken inderdaad helemaal naar de Transvaal, waar de groep van Hans van Rensburg werd omgebracht bij de Limpopo (augustus 1836). Louis Tregardt, die al in 1833 over de grens woonde, trok helemaal door naar de Delagoabaai, waar hij aan malaria stierf (25 oktober 1838). De overlevenden van zijn trek gingen in 1839 per boot vandaar naar Port Natal en voegden zich bij de er al aanwezige Voortrekkers.¹¹

De natuur stelde de Voortrekkers herhaaldelijk voor problemen met overvloedige regen en droogte; er was te weinig hakhout, er waren wilde dieren, rivieren en de beddingen van spruiten (beken), de steile Drakensbergen. Hier en daar ruilden zij benodigdheden met zwarte bewoners en soms sloten zij zelfs een bondgenootschap. Zij belandden in een midden- en zuidelijk Afrika dat al sinds midden achttiende eeuw leed onder een gigantische volksverhuizing, de Mfecane (de verplettering, in Nguni) of (in Sotho) Difaqane, die tal van stammen zuidwaarts duwde. Het was een heftige volkerenstrijd, waarin groepen gedecimeerd werden, ingelijfd, wegvluchtten van hun gewone plaats en levenssfeer en op heel andere woonplaatsen terechtkwamen. Een tijd van strijd van roversbenden, families en stammen, om macht en leiderschap, dominantie en zelfbehoud.

Opvallend is de formatie van grote, centraal geleide naties, met leiders als de Zoeloeconingen Shaka (overleden 1828) en Dingane (1828-1840) en de Ndebele-leider Mzilikazi (1821-1868). Zij verjoegen in de jaren 1820

9 J.P. Claasen, *De Jerusalemgangers* (Pietersburg 1981) 63, 69, 72.

10 H.J. van Aswegen, *Geskiedenis van Suid-Afrika tot 1854* (Pretoria 1991).

11 Muller, *Oorsprong*, 312-367; Jackie Grobler, *Louis Tregardt se dagboek 1836-1838* (Pretoria 2013).

en 1830 met bruto geweld allerlei andere stammen, die zij uitmoordden, onderwierpen of inlijfden.¹² ‘*Wy passeerden hier weer een groote door Umzilikata verwoeste stad of kafferkraal*’, schreef Erasmus Smit, die behoorde tot de trek van Gert Maritz, in zijn dagboek, ergens op de lege Vrijstaatse velden, ‘*waar al de menschen ontzield en niets dan de muurage en puinhoo- pen der huizen en vele doodsbeenderen van arme menschen (Kaffers) over- gebleven zijn. De vorige en meer andere legerplaatsen hebben een dergelijke vertooning van die menschenvijand aan ons oog gegeven*’.¹³

De Voortrekkers vormden *clans* rondom erkende leiders.¹⁴ Hendrik Potgieter verliet de Kaapkolonie eind 1835 en zijn trekgezelschap over- leefde in oktober 1836 een aanval van de Ndebele (Matebele)-strijders van Mzilikazi op het lager bij Vegkop. Samen met de sinds september 1836 uit de kolonie getrokken Gert Maritz vielen zij in januari 1837 met succes de Ndebele aan en joegen hen naar Transvaal, waar Mzilikazi ver- volgens een Ndebele-heerschappij uitoefende, totdat Potgieter en Maritz hem daar aanvielen zodat hij zich in Zimbabwe vestigde (1838).¹⁵ Het beëindigde ook de invloed van Zoeloekoning Dingane west van de Dra- kensbergen.

In 1837 ontdekte de Voortrekker Piet Retief een route om van het Ho- geveld over de Drakensbergen naar Natal te gaan. Daarop overlegde Retief over de eigendom van het zuiden van Natal met Dingane. Hij voldeed aan Dingane’s voorwaarde, om eerst gestolen vee terug te halen bij een andere stam, en reed met een delegatie van zo’n zeventig Voor- trekkers en een dertigtal bedienden (‘agterrijers’, Khoisan en voorma- lige slaven), naar Mgungundlovo, de stad van Dingane. Op 4 februari 1838 werden Dingane en Retief het eens over een contract, dat vervol-

12 Oorzaak, aard en uitwerking van de Mfecane zijn historiografisch omstreden: was bevolkingsgroei de oorzaak, of was die het gevolg van externe (Arabische en Westerse) pressie in slavenhandel, of de komst van de Boeren, of de opkomst van het Zoeloerijk, de machtswellust ervan? Dat er onrust, vernielingen, roverij, gedwongen verhuizingen, massale dood door geweld en honger was, staat vast. Zie voor het debat: Carolyn Hamilton, *The Mfecane Aftermath. Reconstructive Debates in South African History* (Johannesburg 1995); Carolyn Hamilton, *Terrific Majesty. The Powers of Shaka Zulu and the Limits of Historical Invention* (Cape Town 1998), bespreking in *South African Historical Journal* 30 (1998) 198-235; Norman Etherington, *The Great Treks* (Harlow 2001).

13 H.F. Schoon ed., *Uit het dagboek van Erasmus Smit, predikant bij de Voortrekkers* (1897, reprint Pretoria: Staatsbibliothek 1967) 35 (10.8.1837).

14 De term *clans* werd al gebruikt door F.V. Engelenburg, ‘De wording van den Dela- goabaai-spoorweg’, *De Gids* 59 (1895) 52.

15 P.J. van der Merwe, ‘Die Matebeles en die Voortrekkers’, *Argiefjaarboek vir Suid-Afri- kaanse Geskiedenis* 49/II (1986); J.S. Bergh, ‘De vestiging van de Voortrekkers noord van die Vaalrivier tot 1840’, *Historia* 37, 2 (1992) 38-49; A. Doucakis, ‘“De Heer Marits zijn lager” at the Zuikerboschrand, Sep.-Dec. 1837’, *Historia* 45, 2 (2000) 502-528.

Het Zuid-Afrika Huis in Amsterdam ontving een schrijfboek met de oudste beschrijving van de Afrikaner Voortrekkerrepubliek Natalia (1842). Het document vertelt over de Grote Trek, de strijd om vrijheid en de rol van Nederland. De missive van Frans Roos biedt unieke inzichten in deze geschiedenis. Dit boek duikt in het verleden en laat zien hoe herinneringen en gevolgen voortleven in het heden.

